

Michniów. Zbrodnia i Pamięć.

Michniów to świętokrzyska wieś położona w gminie Suchedniów, której historia sięga XVI wieku. Odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 r. sprawiło, że wieś zaczęła rozwijać się w sferze kultury i gospodarki. W okresie międzywojennym w Michniowie działały: Związek Strzelecki Strzelec, Młodzieżowa Akcja Katolicka parafii Wzdół, Koło Gospodyń Wiejskich, Ochotnicza Straż Pożarna i Żeńska Drużyna Samarytańsko-Pożarnicza¹. Powstała także szkoła, najpierw w prywatnym domu Walentego Dulęby, później przeniesiona do nowo wybudowanej remizy strażackiej. Działały sklepy, masarnie, dobrze rozwijało się pszczelarstwo. Jednakże małe areale gospodarstw, piaszczysta i kamienista ziemia dawała słabe plony i niewielkie zyski. Dlatego też michniowianie zazwyczaj posiadali dodatkowe zawody. Pracowali jako drwale, cieśle, stolarze, robotnicy tartaczni, kolejarze. Wielu z nich podejmowało prace w suchedniowskich zakładach m.in.: fabryce naczyń kamionkowych Antoniego Wędrychowskiego, Suchedniowskiej Hucie Ludwików rodziny Tańskich, Państwowej Fabryce Amunicji w Skarżysku².

W lecie 1939 r. część michniowian została powołana do wojska, by walczyć w obronie Ojczyzny „na frontach Września”. Według *Wykazu ludności wsi Michniów w latach 1939–1945* 19 mężczyzn miało stopnie wojskowe i było żołnierzami rezerwy, oni to m.in. zostali powołani do wojska latem 1939 roku³. Według relacji Anny Miernik w Wojnie Obronnej 1939 r. brali udział: Jan Duda, Stanisław Malinowski, Władysław Malinowski (artyleria konna), Władysław Duda, Leopold Krogulec, Władysław Krogulec, Władysław Wikło. W kampanii wrześniowej zginął Mieczysław Kowalik. W dniu 24 kwietnia 1939 r. do koszar przy Skarżyskiej Fabryce Amunicji został przemeldowany Jan Kwaśniewski. W nocy z 6 na 7 września 1939 r. ostatni polscy żołnierze opuścili Michniów. 2 Dywizja Lekka Wehrmachtu przemieszczała się w trakcie walk od Kielc w kierunku Skarżyska. Rankiem 8 września we wsi pojawili się Niemcy. Zajęli i zdewastowali pomieszczenia szkoły. Była to zapowiedź polityki wyniszczenia i terroru przyszłego okupanta. Michniów znalazł się w dystrykcie radomskim w granicach powiatu kieleckiego, gminy Ostojów (później Suchedniów)⁴.

¹ H. KAWIORSKI, *W ogniu...*, „Słowo Ludu”, 1986, nr 174, Kielce – Radom.

² L. KACZANOWSKI, *Zagłada Michniowa*, Warszawa 1987, s. 16.

³ *Relacja Anny Miernik*, dokument w zbiorach Mauzoleum w Michniowie, b.p., L. KACZANOWSKI, *Zagłada Michniowa*, wyd. 2, Warszawa 1987.

⁴ S. MEDUCKI, *Wiś kielecka w czasie okupacji niemieckiej 1939–1945*, Kielce 1991 s. 29.

W 1939 r. w Michniowie mieszkało ok. 600 osób. W końcu 1939 r. i na początku 1940 r. do miejscowości trafiło kilka rodzin polskich wysiedlonych z ziem wcielonych do III Rzeszy, m.in.: pochodzący z Wielkopolski Fagasińscy (vel. Daniłowscy), Hieronim Błaszczowski (vel. Franciszek Kaczmarek) oraz siostry Irena Kampf i Julianna Milde. W październiku 1939 r. u rodziny Jana Obarę zamieszkała pochodząca ze Skarżyska rodzina Franke⁵.

Michniów, podobnie jak pozostała część ziem polskich włączonych do GG (*Generalne Gubernatorstwo dalej GG*), został poddany intensywnej polityce grabieży ekonomicznej i ludzkiej. Podstawową formą obciążeń gospodarstw chłopskich na terenie GG były kontyngenty wprowadzone w 1940 r. Ponadto każde gospodarstwo było obłożone dodatkowo różnego rodzaju podatkami i świadczeniami ustalonymi przez władze okupacyjne, w postaci podwód i szarwarków. Te ostatnie odrabiano zazwyczaj przy zwózce drewna z lasu oraz wycinaniu drzew i zarośli wzdłuż torów kolejowych. Część michniowian pracowało w skarżyskich zakładach amunicji zarządzanych przez niemiecki koncern *Hasag*.

Pod koniec 1939 r. zaczęła tworzyć się we wsi siatka konspiracyjna. Jednym z jej twórców był oficer z 4 pułku piechoty Legionów Hipolit Krogulec. W Michniowie rozpoczęła swą działalność komórka Służba Zwycięstwu Polsce – Związek Walki Zbrojnej (dalej SZP-ZWZ). Pierwszych konspiratorów zaprzysięgał Hipolit Krogulec, ps. *Albiński*. Powstała grupa Związku Odwetu⁶. Z chwilą przekształcenia ZWZ w Armię Krajową (dalej AK) placówka michniowska AK liczyła blisko 40 żołnierzy i nosiła kryptonim *Kuźnia*⁷. Dowódcą plutonu w Michniowie został mianowany Władysław Krogulec, a jego zastępcą Franciszek Brzeziński. Wiosną 1943 roku na Kielecczyźnie pojawili się pierwsi cichociemni⁸. Po Eugeniuszu Kaszyńskim *Nurcie* i Waldemarze Szwiecu *Robocie* w czerwcu przybył kolejny cichociemny por. Jan Piwnik *Ponury*, *Donat*. Jego zadaniem było utworzenie większego zgrupowania AK.

W konspiracji i akcjach sabotażowych brali również udział michniowianie pracujący w *Hasagu*, uszkadzając maszyny i produkując uszkodzoną amunicję. Zatrudnieni w fabryce Tańskich, członkowie oddziału michniowskiego AK, zaangażowani byli w konspiracyjną produkcję części do pistoletów maszynowych wzorowanego na angielskim Stenie dla oddziałów partyzanckich. W nocy z 2 na 3 lipca 1943 r. partyzanci z Wykusu przeprowadzili atak na pociąg niemiecki na stacji Łączna⁹. W meldunku dziennym Oberfeldkommandantur 603 Kielce podano, iż w wyniku ostrzelania dwóch pociągów pasażerskich zginęło 8 osób, w tym 4 żołnierzy, rannych zostało 30-40 osób, wśród których znajdowało się 11 żołnierzy. 8 lipca 1943 r. w Radomiu odbyła się narada, podczas której Niemcy omówili szczegóły akcji pacyfikacyjnej w Michniowie.

⁵ *Relacja Jolanty Władysławy Franke (Cholewińskiej)*, maszynopis z 1986 r. Zbiory Mauzoleum w Michniowie.

⁶ Związek Odwetu (ZO) – organizacja wojskowa sabotażowo-dyweryjna Związku Walki Zbrojnej powołana do życia 20 kwietnia 1940 r. rozkazem komendanta ZWZ płk. Stefana Roweckiego „Grota”.

⁷ L. KACZANOWSKI, *Zagłada Michniowa*, Warszawa 1987, s. 30.

⁸ Cichociemni – żołnierze Polskich Sił Zbrojnych desantowani do okupowanej Polski podczas II wojny światowej w celu prowadzenia walki nieregularnej (partyzanckiej) z niemieckim okupantem (Wehrmachtem i jednostkami specjalnymi Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy) oraz organizowania i szkolenia ruchu oporu w kraju.

⁹ T. OBARA, *Pamiętnik z Wykusu*, Kielce 1989, s. 10.

Dwunastego lipca 1943 r. pomiędzy godziną trzecią a czwartą rano wokół Michniowa zacisnął się podwójny pierścień okrażenia. Wewnętrzne posterunki ustawiono wokół budynków, zewnętrzne zaś od wzgórz do lasu. Silne uzbrojone punkty usytuowane zostały w pobliżu dróg wylotowych na szosie Suchedniów – Bodzentyn. Nie wypuszczały one ani nie wpuszczały nikogo do wsi. Część policji niemieckiej weszła do wsi i rozpoczęła aresztowania. Zatrzymanych traktowano bardzo brutalnie. W trakcie akcji trwała grabież majątku mieszkańców osady. Dziewięć osób zostało wywiezionych do Kielc celem dalszych przesłuchań. Prowadzący śledztwo SS-Sturmscharführer Herman Weinub wystosował wnioski o wysłanie 8 aresztowanych do Auschwitz. Wnioski zatwierdził szef kieleckiego gestapo Karl Essig. W dniu 12 lipca 1943 r. 18 kobiet zostało zabranych i wysłanych na roboty przymusowe na teren III Rzeszy. Część z nich pracowała w gospodarstwach rolnych w okolicach Hanoweru, a te o nazwisku Materek w fabryce porcelany w Königszelt /obecnie Jaworzyna Śląska na Dolnym Śląsku, Fabryka Porcelany *Karolina*/.

W dniu 12 lipca 1943 r. Niemcy zamordowali w Michniowie 102 osoby, w tym 95 mężczyzn w wieku od 16 do 63 lat, 5 dzieci w wieku od 5 do 15 lat i 2 kobiety (44 i 48 lat). Wszystkie kobiety i dzieci zginęły od kul bądź pchnięc bagnetem. Dwudziestu trzech mężczyzn zastrzelono, pozostali zginęli zamknięci w stodołach i spaleni żywcem¹⁰. Pacyfikacja wsi trwała około 11-12 godzin. Przyczyną pierwszego dnia pacyfikacji były donosy konfidentów niemieckich mówiące o współpracy i sprzyjaniu mieszkańcom wsi oddziałom partyzanckim.

Przed południem 12 lipca dotarła do zgrupowania AK na Wykus wieść o akcji niemieckiej w Michniowie. Po radzie dowództwa grupa partyzantów ruszyła w stronę wsi. Po dwugodzinnym marszu dotarli na miejsce. Niemców już nie było, opuścili wieś około godziny 15. W nocy z 12 na 13 lipca AK przeprowadziła akcję odwetową – atak na pociąg niemiecki w odległości około kilometra od Michniowa. Część mieszkańców, słysząc odgłosy walki, opuściła swe domy. Trzynastego lipca między godz. 10 a 11 Niemcy ponownie wkroczyli do Michniowa. Mordowali wszystkich bez względu na płeć i wiek. Tylko nielicznym udało się przeżyć. Najmłodszą ofiarą pacyfikacji był dziewięciodniowy Stefan Dąbrowa spalony wraz z całą rodziną.

W akcji w Michniowie udział brały pododdziały III batalionu 17 pułku policji SS (III/17 SS Pol. Rgt.), 22 pułku policji SS (22 SS Pol. Rgt.), żandarmeria z Częstochowy, Skarżyska, Starachowic, Ostrowca i okolicznych posterunków oraz gestapo z Kielc.

Ogólne straty ludności poniesione w czasie lub w związku z pacyfikacją wyniosły 211 zamordowanych. W dniu 27 maja 2010 r. Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Krakowie po zaznajomieniu się z aktami śledztwa Sygn. S9/09/Zn w sprawie zbrodni nazistowskich dokonanych w czasie pacyfikacji wsi Michniów umorzyła śledztwo, przyjmując liczbę 204 jako ilość ofiar pacyfikacji wsi w dniach 12 i 13 lipca 1943 r.

¹⁰ *Sprawozdanie z wyników śledztwa w sprawie pacyfikacji Michniowa 12-13 lipca 1943 r. Akta Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Kielcach Ds. 30/68 IPN Delegatura w Kielcach.*

(102 mężczyzn, 54 kobiety i 48 dzieci w wieku od 9 dni do 15 lat)¹¹. Pozostałe 7 osób to osoby, które były w tym dniu aresztowane i straciły życie w obozach koncentracyjnych. Czasowo zostały pozbawione wolności 22 osoby. Z najnowszych badań wynika, że liczba ofiar tej zbrodni może być większa, gdyż losy lokatorów wynajmujących czasowo mieszkania we wsi czy służby nie są znane. Według oceny prawno-karnej działań przeprowadzonych w dniach 12 i 13 lipca 1943 r. przez funkcjonariuszy jednostek niemieckich stwierdzić należy w sposób jednoznaczny, że działania te były całkowicie wbrew zasadom prowadzenia działań wojennych i międzynarodowym regulacjom prawnym dotyczącym postępowania z ludnością cywilną w czasie wojny i okupacji. Cała akcja pacyfikacyjna była skierowana przeciwko ludności cywilnej obszaru okupowanego i stanowiła nieuzasadnioną represję. Bezwzględne zabijanie ludzi, w tym kobiet i dzieci, palenie w całości zabudowań, świadczy jednoznacznie o zamiarze wyniszczenia w całości społeczności tej miejscowości z uwagi na jej przynależność narodowościową. Zachowania takie wyczerpują znamiona przestępstwa opisanego w art. 123§1 pkt. 4 kk i stanowią zbrodnie wojenne oraz zbrodnie przeciwko ludzkości określone w art. 3 ustawy z dnia 18.12.1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Zbrodnie te nie ulegają przedawnieniu, dlatego ich ściganie jest nadal możliwe i uzasadnione prawnie¹².

Kilka dni po pacyfikacji wzdłuż toru kolejowego ustawiane były przez suchedniowskie Szare Szeregi tablice z napisem w języku niemieckim: *Waffen SS haben hier in Dorf Michniów 200 Männern, Frauen und Kinder ermordet uns dieses Dorf verbannt*, drugi zaś brzmiał *Deutsche Katyń*. Tablice te wykonali sami harcerze. Kilka dni po pacyfikacji dziewięcioletnia Jolanta Franke, powracając z matką ze wsi Wzdół do rodziny w Skarżysku, przechodząc ponownie przez wieś, widziała napis: ... *na tablicy zamiast Michniów ktoś napisał Katyń, wtedy jeszcze nie wiedziałam co to znaczy*¹³.

W dniu 13 lipca 1943 r. Michniów przestał istnieć. Wszystkie domy i zabudowania gospodarcze zostały spalone. Pozostali przy życiu michniowianie znaleźli schronienie w okolicznych wioskach. Piętnastego lipca 1943 r. zezwolono na pochowanie zwłok pomordowanych¹⁴. Większość ciał złożono do wspólnego grobu usytuowanego na działce szkolnej. Niektóre rodziny pochowano blisko swych domostw i dopiero w 1945 r. przeniesiono do wspólnej mogiły. Szesnastego sierpnia 1943 r. na terenie Michniowa została zastrzelona Stefania Matek, mieszkanka wsi, która powróciła do wsi w celu zebrania płodów rolnych.

Wiosną 1944 r. część mieszkańców zaczęła uprawiać swe pola. Faktyczny powrót i odbudowa rozpoczęła się jednak po zakończeniu wojny. W 1945 roku do wsi powróciło około 140 osób. Zamieszkali w ziemiankach i prowizorycznych szopach. W 1949 roku przed Sądem Okręgowym w Radomiu stanął dowódca SS i policji w dystrykcie radomskim SS-Bri-

¹¹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), *Postanowienie o umorzeniu śledztwa przeprowadzonego przez prokuratora Oddziału Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Krakowie, Kielce*, 27 maja 2010 r., sygn. S9/09/Zn., k. 12.

¹² Tamże, k. 21.

¹³ *Relacja Jolanty Władysławy Franke (Cholewińskiej)*, maszynopis z 1986 r., Zbiory Mauzoleum w Michniowie.

¹⁴ *Kronika parafii Wzdół Rządowy z lat 1938–1956*, k. 21.

gadeführer Herbert Böttcher odpowiedzialny za całokształt zbrodni popełnionych na tym obszarze. W procesie tym zeznawali także świadkowie pacyfikacji Michniowa. Po ich zeznaniach przewodniczący rozprawie sędzia Józef Nawachowicz zapytał oskarżonego – czy jego zdaniem – takie działania można nazwać akcją czy walką z partyzantami. Oskarżony odpowiedział krótko: *To nazwałbym zbrodnią*. Oświadczenie to nie było jednak ani przyznaniem się do winy, ani wzięciem na siebie odpowiedzialności za pacyfikację Michniowa, gdyż – jak wyjaśnił w śledztwie – o zagładzie tej wsi dowiedział się dopiero w Radomiu na sali sądowej. Duży wpływ na wyjaśnienie poglądu na przyczyn, przebieg i skutki pacyfikacji wsi miało śledztwo prowadzone przez Okręgową Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Kielcach podjęte w 1968 roku¹⁵. W protokole z wyników śledztwa w 1968 r. znajduje się opis przebiegu akcji pacyfikacyjnej w Michniowie w dniach 12 i 13 lipca 1943 r. oraz wskazanie sprawców zbrodni. Ustalono także imienną listę 203 ofiar zbrodni w Michniowie. W 2008 roku Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Oddział w Krakowie Delegatura w Kielcach odwiesiła śledztwo w sprawie Michniowa. Ostatecznie w maju 2010 r. śledztwo zostało umorzone z powodu braku możliwości wykreślenia i postawienia w stan oskarżenia sprawców tej zbrodni. Dochodzenie doprowadziło jednak do skorygowania listy pomordowanych w czasie pacyfikacji oraz wskazało na wątki dotychczas w nim nieuwjęte, w tym los osób czasowo przebywających w Michniowie (lokatorów, służby czy wysiedleńców z Poznańskiego). Ostatecznie bilans pomordowanych w Michniowie zakończył się liczbą 204 ofiar¹⁶.

Formy upamiętnienia martyrologii w Michniowie z czasem się zmieniały¹⁷, począwszy od pierwszych dni, kiedy to mieszkańcy w bólu przeżywali osobiste tragedie, aż do dnia dzisiejszego kiedy trwa rozbudowa Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich – miejsca pamięci o ofierze chłopów polskich w latach II wojny światowej. Pierwszą wspólną inicjatywą było wzniesienie pomnika; w czerwonym piaskowcu wyryto nazwiska michniowian ofiar wojny i pacyfikacji 12 i 13 lipca 1943 r. Od 1945 r., dokładnie w dniach rocznicy mordu, michniowianie zbierają się na mszy świętej w intencji tych, których „zabrała” wojna¹⁸. Religijny charakter obchodów nie zmienia się do dnia dzisiejszego. W latach następnych staraniem mieszkańców Michniowa została wzniesiona kaplica św. Małgorzaty, w której odprawiane są okolicznościowe nabożeństwa, a w okresie letnim niedzielne msze święte. Świadkowie pacyfikacji i rodziny pomordowanych zbierali pamiątki z okresu lat okupacji, a w szczególności dotyczące pacyfikacji wsi.

¹⁵ AIPN, Akta Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Kielcach, *Sprawozdanie z wyników śledztwa w sprawie pacyfikacji Michniowa 12–13 lipca 1943 r.*, sygn. Ds. 30/68.

¹⁶ AIPN, *Postanowienie o umorzeniu śledztwa przeprowadzonego przez prokuratora Oddziału Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Krakowie*, Kielce 27 maja 2010 r., sygn. S9/09/Zn., k. 12.

¹⁷ E. KOŁOMAŃSKA, *Modernizacja, rozbudowa, budowa – Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich w Michniowie*, praca dyplomowa obroniona w Wydziale Historycznym Instytutu Etnologii i Antropologii Kultury Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011, s. 18.

¹⁸ E. KOŁOMAŃSKA, *Ewolucja pamięci. Zmiany sposobu upamiętniania wydarzenia historycznego na przykładzie pacyfikacji wsi Michniów* [w:] *Potencjał społeczno-ekonomiczny Kielecczyzny w XX i na początku XXI wieku*, Kielce 2011, s. 128.

Wtedy to zrodził się pomysł utworzenia w Michniowie Izby Pamięci. W dzierżawionym przez Spółdzielnię *Samopomoc Chłopska* w Suchedniowie prywatnym domu istniał już Klub Rolnika, przy nim wydzielono jedną izbę na potrzeby ekspozycji pamiątek po ofiarach zbrodni w Michniowie. Opiekę nad nią przez długie lata sprawowała Marianna Grabińska¹⁹. Za pracę i wkład w propagowanie wiedzy historycznej pani Marianna była odznaczona licznymi wyróżnieniami i medalami, w tym medalem Wincentego Witosa. Pierwotnie ekspozowano tu oryginalne dokumenty, zdjęcia i zachowane przedmioty związane z pacyfikacją, a głównym elementem ekspozycji były pamiątki po mieszkańcach Michniowa. W uzupełnieniu przedstawiona była dokumentacja fotograficzna ze śledztwa oraz ściana pamięci ze zdjęciami ofiar. Pod koniec lat 70. XX wieku Spółdzielnia w Suchedniowie wybudowała własny obiekt, w którym docelowo miał mieścić się Klub Rolnika i sklep. Przeniesienie Klubu na nowe miejsce pozwoliło na poszerzenie ekspozycji Izby Pamięci. Budynek zaadoptowano w całości na wystawę stałą. Oś założenia ekspozycyjnego skupiona była wokół tematyki michniowskiej²⁰. Była swoistym przekazem o historii mieszkańców wsi w latach II wojny światowej: od udziału w ruchu oporu do pacyfikacji wsi. Ciekawym elementem wystawy były grafiki autorstwa Henryka Papierniaka wykonane do poematu Ryszarda Miernika *Pieśń o Michniowie*²¹. Izba Pamięci w Michniowie stała się bardzo chętnie odwiedzanym miejscem dzięki zaangażowaniu się w upowszechnianie przewodników PTTK. Lata następne to działania społeczności wsi i władz oraz przewodników i kombatanów, by zaistnieć ona mogła jako miejsce symboliczne w skali kraju. Tu z pomocą przyszła Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich, która w 1979 roku²² wskazała Michniów jako miejsce, w którym skupiła się większość form represji od zabijania i palenia żywcem, przez aresztowania, obozy koncentracyjne, roboty przymusowe, grabież mienia aż do całkowitego zniszczenia wsi połączonego z zakazem jej odbudowania. Michniów uznano za symbol martyrologii wsi polskich. Tragedia pacyfikacji wsi została uhonorowana w dniu 22 lipca 1977 r. przez Radę Państwa Krzyżem Grunwaldu III klasy.

W 1981 r. ukazał się apel kieleckich Okręgów ZBoWiD i PTTK o budowę mauzoleum w Michniowie. W 1984 r. powołany został Komitet Organizacyjny Budowy Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich w Michniowie, na którego czele stanął komandor Leon Pająk. W 1987 r. powołano Komitet Honorowy pod przewodnictwem marszałka Sejmu Romana Malinowskiego²³.

19 E. KOŁOMAŃSKA, *Michniów. Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich*, Kielce 2010, s. 18.

20 E. KOŁOMAŃSKA, *Ewolucja pamięci. Zmiany sposobu upamiętniania wydarzenia historycznego na przykładzie pacyfikacji wsi Michniów*, [w:] *Potencjał społeczno-ekonomiczny Kielecczyzny w XX i na początku XXI wieku*, Kielce 2011, s. 130.

21 R. MIERNIK, *Pieśń o Michniowie*, Łódź 1970.

22 E. KOŁOMAŃSKA, *Michniów. Historia. Pamięć i Pojednanie*, Kielce 2006, s. 31.

23 T. OBARA, S. DURLEJ, *Męczeństwo i pamięć*, Kielce 2001, s. 37.

We wrześniu 1987 r. sprowadzono z Nowogródzczyzny prochy mjr. Jana Piwnika *Ponurego*, który poległ w walce z Niemcami w dniu 16 czerwca 1944 r. pod Jewłaszkami. W czerwcu 1988 r. odbył się jego uroczysty pogrzeb. Ostatnia droga majora wiodła od rodzinnych Janowic przez Nagorzyce, Michniów, Wykus, Rataje do klasztoru cysterskiego w Wąchocku. Mszę świętą w Michniowie odprawił biskup Edward Materski. W 1994 r. Michniów pożegnał *Nurta* Eugeniusza Kaszyńskiego, którego prochy spoczęły w ziemi Wykusu.

W 1989 r. w kolejną rocznicę mordu, wmurowany został kamień węgielny pod budowę Mauzoleum. W 1991 r. powołana została Fundacja *Pomnik-Mauzoleum* w Michniowie. Naczelną zasadą Fundacji jest aktywizacja wszystkich sił społecznych i politycznych na rzecz wspierania podjętej inicjatywy ocalenia od zapomnienia męczeństwa mieszkańców polskiej prowincji i bestialstwa pacyfikacji dokonywanych przez niemieckich, radzieckich i innych zbrodniarzy. Pierwszym kierownikiem nowego obiektu był Tadeusz Obara – michniowianin, świadek pacyfikacji, inicjator powstania Fundacji. Nadzorował on budowę Domu Pamięci i tworzącego się michniowskiego Mauzoleum. Pierwszą wystawę stałą przygotowało w jego wnętrzach Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie. Wystawa zatytułowana, *Michniów. Gdy płonęły niebo i ziemia...*, autorstwa Longina Kaczanowskiego i Janusza Gmitruka, cieszyła się dużym uznaniem zwiedzających²⁴. W 1997 r. odsłonięto pomnik – *Pieczęć Michniowską* – autorstwa Wacława Stawieckiego. Jej uniwersalny przekaz mówiący o poświęceniu i cierpieniu niewinnych ofiar sprawił, że szybko stała się symbolem michniowskiego Mauzoleum. Lata następne doprowadziły do upamiętnienia w Michniowie setek miejscowości spacyfikowanych na terenie całego kraju. W 2004 r. odsłonięto pomnik *Pożoga Wołynia* wykonany z fundacji kombatanów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK. Monument powstał ku czci ofiar ludobójstwa ukraińskiego i niemieckiego dokonanego na ludności polskiej Wołynia²⁵.

W 1999 r. Muzeum Wsi Kieleckiej stało się zarządcą Mauzoleum w Michniowie, a od 2008 roku jest jego właścicielem. Od 1999 roku Muzeum Wsi Kieleckiej realizuje szeroki program edukacyjny i informacyjny dotyczący historii wsi polskiej okresu niemieckiej i radzieckiej okupacji. Poprzez wystawy, wykłady, lekcje historii pokazuje i przybliża tragiczne losy społeczności wiejskiej²⁶.

Prezentowane były liczne wystawy m.in.: *Zachować Pamięć* – Fundacji Polsko-Niemieckie Pojednanie, *Proces norymberski* Muzeum Czynu Niepodległościowego w Łodzi, liczne wystawy Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie: *Maciej Rataj*, *Bataliony Chłopskie*, *Maria Maniakówna*, *Naznaczeni*. *Chłopi na robotach przymusowych* oraz Instytutu Pamięci Narodowej: *Z największą brutalnością*. *Zbrodnie Wehrmachtu*, *Zapłute karty reakcji*. *Polskie Podziemie Niepodległościowe po 1945 r.*, *Wieś polska wobec dwóch totalitaryzmów*, *Zbrodnia katyńska*, *Z archiwum kieleckiego IPN*, *Sonderlaboratorium SS*. *Zamojszczyzna*. *Pierwszy obszar osiedleńczy w Generalnym Gubernatorstwie*.

²⁴ L. KACZNOWSKI, J. GMITRUK, *Michniów. Gdy Płonęły niebo i ziemia*, Warszawa 1998, folder do wystawy.

²⁵ E. KOŁOMAŃSKA, *Michniów. Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich w Michniowie*, Kielce 2010, s. 19.

²⁶ E. KOŁOMAŃSKA, *Modernizacja, rozbudowa, budowa – Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich w Michniowie*, praca dyplomowa obroniona w Wydziale Historycznym Instytutu Etnologii i Antropologii Kultury Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011, s. 29.

Muzeum w ramach projektu *Patriotyzm Jutra* wydało dwa albumy; *Michniów. Historia. Pamięć i Pojednanie* oraz *Michniów. Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich* autorstwa Ewy Kołomańskiej. Jedną z ważniejszych publikacji wydanych w 2011 r. przez Muzeum Wsi Kieleckiej są *Represje niemieckie na wsi kieleckiej 1939–1945* autorstwa Tomasza Domańskiego i Andrzeja Jankowskiego.

Ostatnie lata zaowocowały licznymi wystawami zrealizowanymi przez pracowników Mauzoleum. W 2012 roku powstała wystawa autorstwa Katarzyny Jedynak i Ewy Kołomańskiej *Świat powinien wiedzieć... Martyrologia chłopów polskich 1939–1945*.

Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich w Michniowie zorganizowało wystawę w rocznicę 150-lecia wybuchu Powstania Styczniowego pt. *Bóg, Honor, Ojczyzna. Powstańcy styczniowi 1863 r. oraz partyzanci Ziemi Świętokrzyskiej w latach 1939–1945 w walce o wolność Polski*²⁷. Podobieństwo wydarzeń, schematu zachowań i wyznawanych ideałów dotyczyło również ludności cywilnej, z poświęceniem wspomagającej walczących. Za tę pomoc i nieugiętą walkę o własną tożsamość narodową przyszło im zapłacić ogromną cenę. W 1863 r. wojska rosyjskie zniszczyły doszczętnie Suchedniów, mordując w płomieniach mieszkańców wsi. Analogiczne wydarzenia miały miejsce 80 lat później w oddalonym o 6 km Michniowie. W 1943 r. Niemcy zamordowali 204 osoby. To był tragiczny rok dla całej Kielecczyny. Tego roku Niemcy zorganizowali najwięcej krwawych i bezlitosnych akcji represyjnych skierowanych przeciwko ludności cywilnej, stanowiącej oparcie dla grup partyzanckich.

W 2014 roku powstała wystawa *II wojna światowa na Kielecczyźnie*²⁸. Przedstawiono na niej najważniejsze wydarzenia i fakty z okresu okupacji niemieckiej, udokumentowane zdjęciami, mapami, fotokopiami artykułów z ówczesnej prasy. Autorzy wystawy – Ewa Kołomańska i Maciej Chłopek – przedstawili dni, miesiące i lata okupacji, poczynając od pierwszych nalotów bombowych 1 września 1939 roku, dramatyczną codzienność okupacyjną naznaczoną strachem i terrorem, łapanki, więzienia, deportacje, rozstrzeliwania, bezwzględne egzekwowanie okupacyjnego prawa ustanowionego przez najeźdźcę. Wystawa prezentuje również organizowanie się konspiracji i ruchu oporu oraz walkę mieszkańców Kielecczyny na wszystkich frontach II wojny światowej: od wojny obronnej we 1939 r. do walk w Afryce, Europie Zachodniej oraz w Armii Polskiej powołanej na terenach ZSRR pod dowództwem generała Zygmunta Berlinga. Wystawa nawiązuje także do zmiany sytuacji geopolitycznej na ziemiach polskich w latach 1944 – 1945, tj. tworzenia się nowego ładu społeczno-politycznego po wkroczeniu Armii Czerwonej. Do realizacji wystawy wykorzystano zdjęcia z Archiwum Państwowego w Kielcach, Ośrodka Szkolenia dla Potrzeb Sił Pokojowych na Bukówce, Instytutu Pamięci Narodowej Delegatura Kielce, Związków Kombatanckich oraz materiały własne Mauzoleum Wsi Martyrologii Polskich w Michniowie. Opracowanie plastyczne wykonał Janusz Furmańczyk.

²⁷ Scenariusz wystawy *Bóg, Honor, Ojczyzna. Powstańcy styczniowi 1863 r. oraz partyzanci Ziemi Świętokrzyskiej w latach 1939–1945 w walce o wolność Polski*, K. JEDYNAK, Michniów 2013.

²⁸ Scenariusz wystawy *II wojna światowa na Kielecczyźnie*, E. KOŁOMAŃSKA, M. CHŁOPEK, Michniów 2014.

W tym też roku powstała wystawa autorstwa Ewy Kołomańskiej i Macieja Chłopka *Z kart pamięci... Michniów*²⁹. Zgromadzone na wystawie eksponaty i materiały nawiązują do wydarzeń z 12-13 lipca 1943 roku. Na ekspozycji prezentowane są oryginalne materiały historyczne, w tym elementy uzbrojenia, odzieży obozowej, a także dokumenty i zdjęcia pochodzące z kolekcji prywatnych oraz zasobu Archiwum Państwowego w Kielcach, Muzeum Orła Białego w Skarżysku-Kamiennie, Instytutu Pamięci Narodowej w Kielcach, Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu oraz Muzeum Wsi Kieleckiej.

W lipcu 2015 roku Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich w Michniowie udostępniło w 72 rocznicę pacyfikacji wsi wystawę czasową *Mauzoleum Pamięci* autorstwa Katarzyny Jedynak, jesienią zaś wystawę *Wrzesień 39 w niemieckiej propagandzie*³⁰ autorstwa Ewy Kołomańskiej z opracowaniem plastycznym Grzegorza Chorażka. Do jej przygotowania posłużyła w większości obszerna kolekcja zdjęć i niemieckich wydawnictw propagandowych dotyczących wojny z Polską w 1939 r., będąca w zasobach michniowskiej placówki. Wśród nich licznie reprezentowane wydawnictwa albumowe i wspomnieniowe dotyczące walk Wehrmachtu, Luftwaffe oraz ukazujące Adolfa Hitlera jako ukochanego wodza III Rzeszy, wspierającego swe walczące wojska. Wydawnictwa niemieckie z 1939 i 1940 roku: *Die Wehrmacht, Mit Hitler in Polen, Bilddokumente des Feldzugs in Polen, Auf den Straßen des Sieges, Der große deutsche Feldzug gegen Polen* przedstawiają zwycięski marsz niemieckich oddziałów w kampanii przeciwko Polsce.

Wystawy prezentowane były w wielu placówkach kultury i szkołach. *Wystawa Michniów. Symbol pamięci* w Sejmie RP, a wystawa *Wołyń – ziemia znaczonej polską krwią* – Ewy Kołomańskiej w licznych miastach Polski oraz w Polskiej Misji Katolickiej w Berlinie.

Efektem badań naukowych pracowników Mauzoleum był udział w licznych konferencjach i projektach edukacyjnych realizowanych między innymi razem z Archiwum Państwowym w Kielcach w ramach *Spotkań ze źródłem archiwalnym* i Uniwersytetem Jana Kochanowskiego w Kielcach. W ramach współpracy z Towarzystwem Przyjaciół Bodzentyna powstała wystawa *Bodzentyn. 1 czerwca 1943 rok*³¹.

Dzięki wsparciu w wysokości 25 000 zł uzyskanemu w ramach programu Patriotyzm Jutra Mauzoleum wzbogaciło swoje zbiory o relacje świadków oraz liczne nagrania archiwalne TVP Kielce i Radia Kielce. Efektem było wydanie płyty *Pięć lat okupacji na wsi kieleckiej 1939–1945. Zapisy pamięci*, opracowanej przez Katarzynę Jedynak i Ewę Kołomańską. W ramach programu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego *Kolekcje muzealne* Mauzoleum zakupiło za kwotę 29 739 złotych ponad 948 eksponatów z okresu II wojny światowej, m.in. zbiór unikalnych fotografii i wydawnictw propagandowych z tego okresu. Projekt *Kolekcja wydawnictw i dokumentów wytworzonych w związku z okupacją niemiecką i sowiecką na ziemiach polskich w latach 1939–1950* umożliwi realizację wystaw w powstającym obiekcie.

²⁹ Scenariusz wystawy *Z kart pamięci... Michniów*, E. KOŁOMAŃSKA, M. CHŁOPEK, Michniów 2014.

³⁰ Scenariusz wystawy *Wrzesień 39 w niemieckiej propagandzie*, przygotowanej przez E. KOŁOMAŃSKĄ, Michniów 2015.

³¹ Scenariusz wystawy *Bodzentyn 1 czerwca 1943 rok*, przygotowanej przez E. KOŁOMAŃSKĄ, Michniów 2014.

W 65 rocznicę pacyfikacji przedstawiono przygotowany przez pracownię architektoniczną NIZIO International Design projekt przebudowy Mauzoleum³². W kwietniu 2010 roku Muzeum Wsi Kieleckiej podpisało umowę z Ministerstwem Kultury i Dziedzictwa Narodowego na modernizację Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich w Michniowie. Dzięki dofinansowaniu można było zrealizować pierwszy etap rozbudowy mauzoleum. Akt ten podpisał Bogdan Zdrojewski, minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego, oraz Janusz Karpiński, dyrektor Muzeum Wsi Kieleckiej. W uroczystym podpisaniu wzięli również udział: wicepremier Waldemar Pawlak, Piotr Żuchowski, wiceminister Kultury i Dziedzictwa Narodowego, oraz Jacek Miler, dyrektor Departamentu Dziedzictwa Kulturowego.

W 2011 roku został uruchomiony portal www.martyrologiawsi polskich.pl. Portal przybliży założenia merytoryczne i architektoniczne nowego budynku ekspozycyjnego, który został zaprojektowany w Michniowie. Wchodząc w poszczególne moduły, na które podzielony jest portal, zapoznajemy się z wstrząsającymi obrazami barbarzyństwa, metodami zabijania i zadawania cierpienia. Współtworzą go znamienici historycy, muzealnicy, badacze martyrologii. Prezentacja odbyła się w Dworku Laszczyków w Kielcach połączona z otwarciem wystawy Michniów 1943. Zbrodnia bez przedawnienia.

Projekt modernizacji i rozbudowy Mauzoleum pozwoli na unowocześnienie form prezentacji treści historycznych i zwiększanie zainteresowania tematem liczniejszej grupy odbiorców, w szczególności – młodzieży. Posiadanie nowoczesnych środków przekazu wzbogaci zakres tematów realizowanych przez Mauzoleum. Atrakcyjność formy i swobodny dobór środków dydaktycznych zapewni, iż tematy nie będą się powtarzać, a ich spektrum chronologiczne i terytorialne znacznie się poszerzy. Forma budynku oraz multimedia dodatkowo będą sprzyjać przyswajaniu wiadomości. Unowocześnione zostaną materiały dydaktyczne: dla uczniów zostaną przygotowane materiały w formie prezentacji multimedialnych, dla studentów – materiały źródłowe w formie drukowanej i cyfrowej³³. Do prowadzenia lekcji historii zostaną wydane stosowne konspekty, w tym scenariusze lekcji muzealnych. Mauzoleum utrzymuje stały kontakt ze wszystkimi osobami, które przeżyły pacyfikację Michniowa. Osoby te biorą udział w realizowanych spotkaniach pokoleń, dzieląc się swoimi przeżyciami z czasów wojny i powojennych trudów odbudowy wsi. Relacje świadków w postaci nagrań audio i wideo będą stanowić część prezentacji Mauzoleum. Posiadanie sali projekcyjno-konferencyjnej zapewni możliwość komfortowego i nowoczesnego przekazywania wiedzy w formie wykładów czy spotkań ze świadkami. Żywe lekcje historii oparte na dyskusji i wymianie poglądów będą jednym z głównych kierunków rozwoju działalności edukacyjnej Mauzoleum. Poza tym, zakłada się również opracowanie wystaw i prezentacji w różnych językach, co pozwoli na jej pełny odbiór przez turystów obcojęzycznych³⁴.

³² E. KOŁOMAŃSKA, *Michniów. Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich w Michniowie*, Kielce 2010, s. 19.

³³ E. KOŁOMAŃSKA, *Ewolucja pamięci. Zmiany sposobu upamiętniania wydarzenia historycznego na przykładzie pacyfikacji wsi Michniów*, [w:] *Potencjał społeczno-ekonomiczny Kielecczyzny w XX i na początku XXI wieku*, Kielce 2011, s. 13.

³⁴ E. KOŁOMAŃSKA, *Modernizacja, rozbudowa, budowa – Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich w Michniowie*, praca dyplomowa obroniona w Wydziale Historycznym Instytutu Etnologii i Antropologii Kultury Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011, s. 27.

Mauzoleum w Michniowie ma stać się ośrodkiem wymiany myśli i doświadczeń historycznych. Ponadregionalny i ponadpaństwowy charakter muzeum zapewnią realizowana od lat współpraca z jednostkami muzealnymi i kulturalnymi za granicą, między innymi w Kanadzie, Niemczech czy Finlandii. Uniwersalizm przekazu i jego symbolika pozwoli na pokazanie historii społeczności wiejskiej w prosty i zrozumiały sposób zróżnicowanym odbiorcom. Teren wokół Mauzoleum będzie wykorzystywany do realizacji inscenizacji teatralnych, przedstawień, spektakli, realizacji grup rekonstrukcyjnych. Otwartość struktury ekspozycji i sceneria otoczenia pozwoli na prezentację sztuki także w dużych formach przestrzennych. Układ taki będzie wykorzystywany dla wystaw plenerowych zarówno banerowych, jak i planszowych, a także zezwoli na zastosowanie innych środków przekazu artystycznego, jak światło czy dźwięk.

Nowoczesne Mauzoleum zwiększy swoją atrakcyjność poprzez realizację projektów kulturalnych, ukierunkowanych na poznanie, pogłębienie i uczestnictwo w tworzeniu nowego podejścia do historii.

Zgodnie z koncepcją architektoniczną Mauzoleum to jeden długi budynek, podzielony na segmenty. Powierzchnia założenia wynosi 16 350 m², przy czym na ekspozycję stałą przeznaczono 1 700 m², a na ekspozycję zmienną 270 m². W skład nowego budynku wejdzie kaplica, która będzie stanowić podstawę pierwszego z segmentów tworzących Muzeum. Budynek ten przyjmie postać *Domu – Chaty* (o wymiarach 16 x 14 m), dzięki czemu znajdzie zastosowanie nie tylko do celów sakralnych. Do frontowej chaty będą prowadzić proste, betonowe płyty. Budynek Mauzoleum będzie się składał z modułów otwartych i zamkniętych. Na całej długości budynku zostaną zrobione przerwy w ścianach – przeszklone przegrody – oddzielające od siebie poszczególne segmenty. Przegrody będą różnej wielkości – im bliżej wyjścia z budynku, tym będą większe. Całość budynku ma przypominać o rosnącym z roku na rok wyniszczeniu mieszkańców wsi, dlatego jego struktura ulegać będzie stopniowej dekonstrukcji. Na zewnątrz ścieżki będą prowadzić do upamiętnień spacyfikowanych wsi polskich znajdujących się na terenie okalającym budynek Mauzoleum. W tych miejscach zwiedzający będą mogli złożyć kwiaty lub zapalić znicze³⁵.

Kolejne fragmenty ekspozycji znajdą się za salą kaplicy, w czterech segmentach zamkniętych oraz pięciu otwartych. Składają się na nie następujące obiekty: sala ekspozycyjna: pacyfikacja Michniowa i Kielecczyzna w latach II wojny światowej – moduł ten zostanie przeznaczony na ekspozycję stałą dotyczącą pacyfikacji Michniowa 12-13 lipca 1943 roku oraz szerokiego tła historycznego, jakim będzie historia Ziemi Kieleckiej w latach 1939-1945. W ekspozycji zostaną wykorzystane najnowsze techniki prezentacji muzealnych; sala druga: eksterminacja wsi polskich – przestrzeń segmentu zostanie poświęcona martyrologii wsi polskich z uwzględnieniem pacyfikacji, deportacji do obozów koncentracyjnych oraz wszelkich form terroru wobec mieszkańców polskiej prowincji; sala trzecia: eksploatacja ekonomiczna wsi – moduł poświęcony wyzyskowi wsi przez okupanta poprzez przymuso-

³⁵ E. KOŁOMAŃSKA, *Modernizacja, rozbudowa, budowa – Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich w Michniowie*, praca dyplomowa obroniona w Wydziale Historycznym Instytutu Etnologii i Antropologii Kultury Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011, s. 29.

we przesiedlenia, wysiedlenia, obozy pracy, system kontyngentów, roboty przymusowe; sala czwarta: Kresy II Rzeczypospolitej – w rozumieniu Kresów Wschodnich i terenów wcielonych po wrześniu 1939 r. do III Rzeszy³⁶. Istotą tej ekspozycji będzie pokazanie mieszkańców wsi w systemie stalinowskim oraz aktów terroru dokonywanych na Polakach przez lokalnych nacjonalistów, a także specyfiki polityki okupanta niemieckiego wobec obywateli polskich zamieszkujących tereny zachodnie wcielone w struktury terytorialne III Rzeszy. Wspólnym doświadczeniem Polaków zarówno ze wschodnich, jak i zachodnich rubieży Rzeczypospolitej było rugowanie ich polskości. Ostatnie ekspozycje mieścić się będą w modułach otwartych oraz w części podziemnej. Segmenty poświęcone ruchowi oporu i sprawcom zbrodni na mieszkańcach wsi będą miały charakter otwarty i ogólnodostępny. Treści, które będą w nich prezentowane, to dokumenty historyczne oraz duże kompozycje przestrzenne związane z oddziałami partyzanckimi, sabotażem, tajnym nauczaniem oraz wszelkimi formami oporu. Ostatni otwarty moduł mówić będzie o sprawcach zbrodni, przedstawicielach władz cywilnych i wojskowych, którzy dopuścili się lub byli odpowiedzialni za ludobójstwo popełnione na Polakach. W części podziemnej przewiduje się jedną ekspozycję stałą: pomoc Żydom, która ukaże postawy mieszkańców wsi wobec holokaustu. W części tej będzie również sala wystaw czasowych, sala konferencyjna do prezentacji naukowych oraz zaplecze sanitarno-techniczne.

W obiektach projektowanych i realizowanych przez NIZIO International Design symbol ma bardzo duże znaczenie. W każdym z obiektów zastosowany jest pewien schemat, motyw przewodni, wokół którego tworzona jest całość projektu. W Michniowie jest to krzyż i drewno. Krzyż przewija się przez całość projektu jako symbol cierpienia, poświęcenia, śmierci, a także przebaczenia i pojednania. Przez całą strukturę budynku projektowanego Mauzoleum oraz jego otoczenie przewija się ten element. Krzyż, który towarzyszył będzie zwiedzaniu nowego obiektu i wdzierał się w przestrzeń ekspozycji z architektury ścian i podłóg, staje się spoiwem z małą architekturą zewnętrzną. Budynek jest umieszczony w otoczeniu krzyży symbolizujących spacyfikowane wsie polskie. Poszczególne moduły budynku głównego, coraz bardziej przeproute i pocięte, nawiązują do historii i stopniowego, narastającego zniszczenia na wsi polskiej w latach II wojny światowej.

³⁶ Tamże.

STRESZCZENIE

Michniów i jego pacyfikacja wpisała się nie tylko do historii lokalnej, ale stała się symbolem wszystkich polskich wsi spacyfikowanych w czasie II wojny światowej. Dwunastego i trzynastego lipca 1943 roku oddziały niemieckie wymordowały w Michniowie 204 mieszkańców wsi mężczyzn, kobiety i dzieci, w większości paląc ich żywcem. Ci, co przeżyli, przez kolejne lata budowali pamięć o tym wydarzeniu. Artykuł ten jest próbą przedstawienia swoistej ewolucji pamięci o wydarzeniu historycznym. Na przykładzie Michniowa zaprezentowano zachodzące zmiany form prezentacji historii od pomnika do muzeum.